

ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕЛОКАЦІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Наталія ФІЛІПЕНКО

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри права гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»
м. Харків, Україна*

Останні десятиліття питання релокації – як перенесення бізнесів, так і переміщення народів – набули значного суспільного та наукового інтересу. Це явище дедалі частіше опиняється в центрі уваги політиків, економістів та дослідників у всьому світі, оскільки воно безпосередньо пов'язане з глобальними викликами сучасності.

Серед ключових факторів, що стимулюють процеси релокації, можна виділити природні катаклізми, техногенні катастрофи, збройні конфлікти та нестабільність економічних і політичних систем окремих країн. Вплив змін клімату, зростаючий рівень забруднення навколишнього середовища, стихійні лиха та війни не лише спричиняють вимушене переміщення населення, а й змушують бізнес адаптуватися до нових умов, обираючи безпечніші та стабільніші регіони для подальшого розвитку.

Світове співтовариство не залишається осторонь цих викликів, ухвалюючи низку нормативно-правових актів, спрямованих на зменшення негативних наслідків цих процесів. Наприклад, міжнародні угоди та програми підтримки біженців, заходи з адаптації до змін клімату та ініціативи зі створення сприятливих умов для переміщення підприємств сприяють формуванню механізмів, які допомагають як окремим особам, так і компаніям знаходити нові можливості для розвитку в безпечних умовах.

Так, Сендайська рамкова програма зі зниження ризику стихійних лих (Sendai Framework for Disaster Risk Reduction) на 2015-2030 роки, прийнята Всесвітньою конференцією Організації Об'єднаних Націй (ООН) зі зниження ризику катастроф, закликає до «переміщення, де це можливо, населених пунктів у зонах, схильних до ризику стихійних лих»¹. Аналогічним чином Канкунські домовленості (The Cancun

¹ Third UN World Conference on Disaster Risk Reduction, 'Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030 (18 March 2015) (2015 Sendai Framework')', para 27(k).

Agreements) 2010 року закликають держави-учасниці Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (РКЗК ООН) посилити адаптацію до наслідків зміни клімату, зокрема, шляхом вжиття заходів для покращення розуміння, координації та співробітництва щодо «переміщення, міграції та запланованого переселення, спричиненого зміною клімату»².

Однак, як зазначають дослідники³, спроба глибоко розкрити поняття «релокації» подібна до відкриття скриньки Пандори, оскільки вона породжує цілу низку складних та суперечливих додаткових питань. Це стало поштовхом до розвитку нового напрямку досліджень, що охоплює питання релокації бізнесу та осіб у контексті стихійних лих, змін клімату, війн та інших глобальних викликів. Значний масив наукових праць присвячений аналізу різноманітних аспектів цього явища, зокрема соціально-економічних, правових та гуманітарних. Дослідники підкреслюють, що процеси переселення є надзвичайно складними та варіативними, адже вони залежать від безлічі факторів, включаючи особливості конкретних регіонів, рівень підготовленості державних інституцій, наявність міжнародної підтримки та соціальну адаптацію переселенців⁴.

Подібні процеси переміщення спостерігаються і в інших контекстах, зокрема під час збройних конфліктів, де воюючі сторони використовують переселення населення як інструмент контролю або захисту. У таких випадках релокація може мати різні цілі: від придушення повстанських рухів до реалізації соціально-економічних програм. Історично практика масового примусового переселення мала місце в різних кутках світу. Одним із найвідоміших прикладів є проекти «селагізації», які застосовувалися військовими в конфліктах – від В'єтнаму до Уганди⁵. Така стратегія переселення, за задумом урядів,

² UNFCCC Conference of the Parties, 'The Cancun Agreements' (10–11 December 2010, Decision 1/cp.16), para 14(f).

³ Jane McAdam and Elizabeth Ferris (2015). *Planned Relocations in the Context of Climate Change: Unpacking the Legal and Conceptual Issues* (2015) 4(1). *Cambridge Journal of International and Comparative Law*. Pp. 137, 165.

⁴ Elena Correa (2011). *Preventive Resettlement of Populations at Risk of Disaster: Experiences from Latin America* (World Bank 2011); Erica Bower and Sanjula Weerasinghe (2021). *Leaving Place, Restoring Home: Enhancing the Evidence Base on Planned Relocation Cases in the context of Hazards, Disasters, and Climate Change* (Kaldor Centre 2021); Elizabeth Ferris and Erica Bower (2023). *Planned Relocations: What We Know, Don't Know, and Need to Know*. (Researching Internal Displacement, 15 March 2023). URL: https://researchinginternaldisplacement.org/short_pieces/planned-relocations-what-we-know-dont-know-and-need-to-learn/.

⁵ Christian Gerlach (2009). *Sustainable Violence: Mass Resettlement, Strategic Villages, and Militias in Anti-Guerrilla Warfare* in Richard Bessel and Claudia Haake (eds), *Removing Peoples: Forced Removal in the Modern World*.

не лише перешкождала діяльності повстанців, а й сприяла розвитку сільських територій, поліпшенню інфраструктури та соціальних послуг у віддалених районах⁶.

На жаль, проблема релокації бізнесу та населення стала однією з найгостріших викликів для сучасної України. Початок повномасштабної війни між Україною та Росією змусив тисячі компаній та підприємців шукати безпечніші місця для продовження своєї діяльності. Особливо критичною стала ситуація для бізнесів, розташованих у зонах активних бойових дій, де ведення господарської діяльності стало неможливим через постійні обстріли, руйнування інфраструктури та загрозу життю працівників.

Масштабне переміщення людей на захід України та за кордон спричинило значні кадрові втрати для багатьох підприємств, а зміни у логістиці ускладнили постачання сировини, комплектуючих і готової продукції. Окрім фізичних руйнувань виробничих потужностей, значний удар по бізнесу завдала й нестабільність внутрішнього ринку, що унеможливила прогнозування економічної діяльності та довгострокове планування.

Сьогодні українські підприємства стикаються з низкою серйозних викликів, зокрема:

Втрата ринків збуту – як на тимчасово окупованих територіях, так і на міжнародній арені через зруйновані логістичні шляхи.

Висока вартість кредитів – обмежений доступ до фінансових ресурсів ускладнює можливість для розвитку та відновлення бізнесу.

Мобілізація працівників – значна частина працездатного населення була призвана до лав ЗСУ, що призвело до дефіциту кваліфікованих кадрів.

Дефіцит енергоресурсів – регулярні атаки на енергетичну інфраструктуру країни створюють перебої у постачанні електроенергії, що безпосередньо впливає на виробничі процеси.

З метою подолання негативних наслідків війни для бізнесу та економіки країни, Міністерство економіки України ініціювало «Програму релокації підприємств»⁷. Її головна мета – забезпечити відновлення економічної діяльності шляхом переміщення підприємств

⁶ Hannah Whittaker (2012). 'Forced Villagization during the Shifita Conflict in Kenya, c. 1963–8' (2012) 45(3) International Journal of African Historical Studies. Pp. 391–408.; Bernardo Pinto da Cruz (2019). The Penal Origins of Colonial Model Villages: From Aborted Concentration Camps to Forced Resettlement in Angola (1930–1969). 47(2). *Journal of Imperial and Commonwealth History*. Pp. 343–371.

⁷ Міністерство економіки України. Програма релокації підприємств. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv>.

із небезпечних регіонів, що знаходяться у зоні бойових дій або наближені до них, до більш стабільних і безпечних областей, переважно на заході України. Основні положення програми передбачають, що участь у програмі можуть брати підприємства будь-якого масштабу, незалежно від галузі діяльності; релокація може здійснюватися як повністю, так і частково, зберігаючи робочі місця та виробничий потенціал; держава надає підприємствам підтримку у вигляді логістичних, фінансових та організаційних рішень, що допомагають перевезти обладнання, знайти нові приміщення та інтегруватися в економічну екосистему нового регіону тощо. Завдяки цій програмі сотні компаній вже змогли відновити свою діяльність, створюючи нові робочі місця та сприяючи розвитку економіки в приймаючих регіонах. У майбутньому передбачається розширення ініціативи та залучення додаткових інструментів підтримки для підприємств, які прагнуть адаптуватися до нових реалій. Нажаль, на сьогодні не існує загальних даних, скільки підприємств скористалися такими можливостями.

Таким чином, релокація бізнесу та населення – це складний процес, який відбувається в різних гуманітарних та інших контекстах. Незважаючи на різноманітність його проявів, дослідження міжнародних документів дозволяє виокремити єдине поняття «релокації», яке є синонімом «переселення», «переміщення». Це поняття застосовується у випадках збройних конфліктів, природних катастроф, змін клімату та інфраструктурних проєктів. Основними характеристиками такого процесу є його плановий характер, спрямованість на довгострокове або постійне перенесення бізнесу й розселення осіб, що здійснюється державою чи іншими органами влади.

У цьому контексті виникають два основні аспекти відповідальності держави: а) неспроможність забезпечити умови для роботи бізнесу й проживання людей у своїх домівках та б) можливі зловживання владою під час ініціювання примусового переселення.

Водночас міжнародне право не завжди чітко регламентує всі аспекти примусової релокації. Наприклад, іноді не до кінця зрозуміло, чи має держава зобов'язання здійснювати переселення у певних випадках, або ж на яких підставах воно може бути визнане правомірним. У таких випадках правові питання можна вирішувати на основі міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини (МППЛ), які надають чіткі норми регулювання внутрішньої примусової релокації як форми внутрішнього переміщення.

Єдине узагальнене поняття «релокації», запропоноване в дослідженнях, має переваги над фрагментарним підходом до цього процесу в різних контекстах – від природних катастроф до конфліктів та розвитку інфраструктури. Адже часто ці фактори є

взаємопов'язаними: кліматичні зміни впливають на країни, що перебувають у стані війни, а розбудова може розглядатися як механізм адаптації до таких змін.

Визначення примусового або добровільного характеру релокації є важливим з юридичної точки зору, адже від цього залежить застосування міжнародно-правових норм. У випадку добровільної релокації зобов'язання держави обмежуються забезпеченням верховенства права. Однак навіть на перший погляд добровільне переміщення може набувати примусового характеру, якщо а) люди залишають свої домівки через серйозні загрози їхньому життю та безпеці або б) переселення ініційоване державою як частина її політики.

Примусове переселення регулюється міжнародним правом значно жорсткіше. Міжнародні документи щодо внутрішнього переміщення визначають ситуації, коли влада може примусово переселяти населення, а також гарантії, які мають бути дотримані. Ці правила ґрунтуються на міжнародному гуманітарному праві та праві прав людини, що дозволяє забезпечити захист бізнесу та переселених осіб і визначити правові шляхи розв'язання їхньої ситуації.